

SUPRANACIONALNA KRIMINOLOGIJA: HOSTIS HUMANIS GENERIS? – ZLOČINCI ILI OBIČNI LJUDI U VANREDNIM OKOLOSTIMA

Mirza Buljubašić

Izvorni naučni rad

Inspiracija za rad i problem koji se radom oslovjava: Ovaj rad inspirisan je teorijama kriminologkinje Alette Smeulers, socijalanog filozofa Arne Johan Vetlesena i filozofkinje Hanne Arendt koji problematiziraju bazično pitanje u kriminologiji – zašto ljudi čine zlo? Kako bi dobili relativno adekvatan odgovor na ovo pitanje potrebno je da spoznamo ko su počinitelji najtežih krivičnih djela. Počinitelji ratnih zločina, zločina protiv čovječnosti i genocida se često nazivaju *hostis humanis generis* – neprijatelji čitavog čovječanstva. Ti zločini izvršeni su u specifičnim (vanrednim) okolnostima, pod širim kontinuiranim kontekstom terora i straha, koji posljedično mogu uticati na "obične" ljude. Da li vanredno stanje može transformisati generičku suštinu ljudskog bića i preobraziti ga/je u hladnokrvnog ubicu, silovatelja, etc.? Da li u tom slučaju možemo, barem u fenomenološkom smislu, definisati počinitelja terminom *hostis humanis generis*?

Cilj rada: Osnovni cilj ovog rada je rješavanje centralne dilema supranacionalne kriminologije – da li su počinitelji ratnih zločina obični ljudi ili *hostis humanis generis*?

Metodologija: Istraživanje je provedeno u Kazneno-popravnom zavodu Sarajevo. Kvalitativni podaci su prikupljeni na temelju polu-struktuiranog protokola. Izvršeni su individualni ili grupni intervjuvi sa psihologom, stražarima i vaspitačima. Ekstrakcija relevantnih podataka izvršena je nakon transkripcije intervjeta, a analizirali su se stavovi i narativi respondata o ratnim zločincima. Biografski podaci o počiniteljima su prikupljeni na osnovu kodnog instrumenta, a uneseni i analizirani su u programu SPSS v20.

Ograničenja istraživanja (rada): Nemogućnosti analiziranja počinitelja u realnim (ratnim) okolnostima, protok vremena od izvršenja krivičnog djela i limitiranost direktnih i psiholoških analiza počinitelja predstavljaju glavne nedostatke ovoga rada.

Rezultati/generalni zaključak: Počinitelji ratnih zločina nemaju tendenciju da budu habitualni kriminalci – to su obični ljudi „osjetljivi“ na apstraktno zlo i netipične, vanredne, socio-psihološke okolnosti – kakav je i rat.

Opravdanost istraživanja/rada: Empirijskim testiranjem centralnih teorijskih postavki supranacionalne kriminologije rad pruža *evidence based* odgovor na pitanje – ko su počinitelji ratnih zločina?

Ključne riječi (5 riječi): Supranacionalna kriminologija, rat, međunarodno krivično pravo, počinitelji, ratni zločinci

SUPRANATIONAL CRIMINOLOGY: HOSTIS HUMANIS GENERIS? – EVILDOERS OR ORDINARY PEOPLE IN EXTRAORDINARY CIRCUMSTANCES

Reason for writing and research problem(s): This paper is inspired by the criminological theories of Alette Smeulers, Arne Johan Vetlesen and Hanne Arendt; they problematize the foundations of criminology – why people do evil? To get a relatively adequate answer to this question it is necessary to detect and reveal who perpetrators of the most serious criminal acts are.

The perpetrators of war crimes, crimes against humanity, and genocide are often called *hostis humanis generis* – the enemies of all mankind. These crimes were committed in specific (extraordinary) circumstances and under the wider context of terror and fear, which probably affects the “ordinary” people. Can an extraordinary condition transform the generic essence of a human being into a cold-blooded killer, rapist, etc.? In that manner, is it possible, in a phenomenological sense, to define the perpetrator as *hostis humanis generis*?

Aims of the paper (scientific and/ or social): The main goal of this paper is to (re)solve the central dilemma of supranational criminology - whether war crime perpetrators are ordinary people or *hostis humanis generis*?

Methodology/ Design: The research was conducted in the Penal and Correctional Facility Sarajevo. Qualitative data was gathered by (semi-structured) individual and group interviews of psychologist, guards and prison educators. Interviews were transcribed and relevant data was extracted. Attitudes and narratives of the respondents towards the war criminals were analyzed. The biographical data of the perpetrators was gathered by the coding instrument; it was analyzed in the statistical software SPSS v20.

Research/ Paper limitation: The main limitation of this paper is the inability to analyze perpetrators in real (war) circumstances; it relates to another limitation – timelapse of the date when the crime was committed to the date of verdict. In addition perpetrators were not analyzed *in vivo* and we are not able to analyze “state of mind” of war criminals.

Results/ Findings: Respondents stated that war criminals are not like “other” convicts in Sarajevo prison; their behavior, communication and other activities in prison indicate that they do not belong to the prison community. Our descriptive statistical results showed much deeper insights – war criminals are not habitual criminals, they tend to be nonrecidivist and as such they are ordinary people which committed crimes in extraordinary circumstances.

General Conclusion: War criminals do not tend to be habitual criminals – they are ordinary people “sensitive” to abstract evil and untypical, extraordinary, socio-psychological circumstances, such as war.

Research/Paper Validity: Central theoretical assumptions of supranational criminology are empirically tested wherefore this paper provides a *evidence-based* answer to the question - who are the perpetrators of war crimes?

Keywords (5 words): Supranational criminology, war, international criminal law, perpetrators, war criminals

1. Uvod

Poznato djelo britanske kinematografije *Dr. Jekyll and Mr. Hyde* iz 1931. godine opisuje transformaciju čovjeka i njegove suštine. Glavni protagonist Dr. Jekyll – koji posjeduje izražene pozitivne ljudske vrline – kada popije određenu hemijsku supstancu, koju je stvorio u vlastitoj labaratoriji, preobražava se u suprotnost svoje generičke suštine – ubicu psihopatu.

Sinopsis ovog britanskog horor klasika objašnjava senzitivnost čovjeka na apstraktno zlo koje se nalazi u njemu, kao i nemogućnosti postavljanja granica između dobra i zla, jer su te granice suštinski porozne, pa je „dobre“ ljudi moguće navesti da pređu s onu stranu dobra do zla.

Ukoliko obratimo pozornost na teološke koncepte, koji se pojavljuju u monoteističkim religijama, možemo uočiti momenat kada *Deus* svog omiljenog anđela – Lucifera – zbog neposlušnosti autoritetu protjeruje iz Edenskog vrta u Pakao. U tom trenutku Lucifer doživljava transformaciju u Sotonu i postaje zla u beskonačnom prostranstvu koje nas okružuje. Ova linija kozmičke pretvorbe omiljenog Božijeg anđela u demona postavlja kontekst za razumijevanje i spoznavanje ljudi koji se iz običnih individua pretvaraju u zločince (Vetlesen, 2017; Zimbardo, 2007; Smeulers, 2004).

Dualistički monoteistički teološki koncept nije usamljen u objašnjavanju zla koje se nalazi u svakom čovjeku.¹ Kroz historiju čovječanstva brojni filozofi, pravnici, psiholozi, sociolozi, kriminolozi i drugi pojedinci od interesa su pokušavali da spoznaju procese i odnose čovjeka i zla. Oni su, direktno ili indirektno, nastojali da odgovore na bazično pitanje u kriminologiji – *zbog čega ljudi čine zlo?*

Iako odgovor na postavljeno pitanje još uvijek nije potpuno definisan, njegovi fragmenti nam pružaju parcijalne slike o zločinu i zločincima, a ukoliko bi eventualno spoznali odgovore na ovo pitanje, onda bi se možda i vrata Edenskog vrta za čovječanstvo ponovno otvorila.

¹ Postoje različite koncepcije zločina, Ignjatović (2005; 1997) navodi da to mogu biti (I) pravna objašnjenja koja se temelje na radnji ili propuštanju koji su navedeni u zakonu i za koje je propisana kazna (II) moralna objašnjenja koja su suprotna moralnim načelima, (III) objašnjavanje zločina kao izraza bolesti tijela i duše, (IV) objašnjavanje zločina kao izraza društvene organizacije gdje se zločin shvata kao poremećaj u djelovanju i (V) objašnjenje zločina kao socijalnog procesa u kojem je zločin shvaćen kao međusobna interakcija organa formalne socijalne kontrole, neformalne socijalne kontrole i žrtve.

² Zlo definišemo kao „postupak u kojem akter svjesno i s namjerom nanosi patnje i bolove drugoj osobi suprotno volji te osobe/žrtve“ (Vetlesen, 2005, s. 2).

Ovaj rad je podijeljen na dva segmenta (I) teorijski i (II) empirijski dio. Teorijama, primarno kriminologkinje Alette Smeulers, socijalanog filozofa Arne Johan Vetlesena, filozofkinje Hannah Arendt, ovaj rad će u prvom dijelu nastojati da pruži odgovor na pitanje ko su počinitelji najtežih zločina. U drugom dijelu rada navedene teorije su empirijski provjerene. Analizom posrednih opservacija relevantnih aktera iz Kazneno-popravnog zavoda Sarajevo i učestalosti kriminalnog recividizma na sudovima u Bosni i Hercegovini riješeni su fragmenti dileme kriminologije međunarodnih zločina ili supranacionalne kriminologije o *hostis humanis generis* ili neprijateljima čitavog čovječanstva.

2. Supranacionalna kriminologija i *hostis humanis generis*

Rat i njegova apokaliptična pratnja – zločin – postoje od kada postoji i čovjek; dio su individualne i kolektivne anatomije destruktivnosti čovječanstva. Zašto je onda kriminologija na svojoj agendi zapostavila međunarodne zločine, a njene počinitelje stavila u poziciju koju Roelof Haveman i Alette Smeulers (2008) sa pravom nazivaju kriminologijom u stanju poricanja?

Pretpostavljaljalo se da će pitanje međunarodnih zločina, zla i odgovornih pojedinaca nakon najvećeg dokumentovanog sukoba civilizacija – Drugog svjetskog rata – biti temeljno pitanje poslijeratnog³ intelektualnog života u Europi (Arent, 1999). Prema Bernsttinu (2000) navedena pitanja su u tom periodu ipak bila zapostavljena, jer je većina intelektualaca izbjegavala pitanja rata i svako neposredno suočavanje sa istim. Međutim, glas manjine *homo intellectusa*, predvođenih filozofkinjom Hannom Arendt je determinirao novu kriminološku paradigmu koja u središtu svog djelovanja ima počinitelje međunarodnih zločina. Njeno kapitalno teorijsko i empirijsko djelo iz 1963. godine Eichmann u Jeruzalemu: Izvještaj o banalnosti zla izvorno je promijenio diskurs promišljanja o ljudskom zlu. Prije toga, tačno na sredini dvadesetog stoljeća, u djelu Izvori totalitarizma Arendt najavljuje da će budući intelektualni naporiti biti fokusirani na problem zla.

„I ako je istina da se u posljednjim scenama totalitarizma pojavljuje apsolutno зло⁴, tačno je isto tako da bez njega možda uopšte ne bismo istinski spoznali potpunu prirodu zla (Arent, 1999, str. 4).

A potpunu prirodu zla vjerovatno nikada i nećemo spoznati, jer kako Susan Sontag (1988) ističe čovječanstvo ima samo osjećaj za zlo, ali ne i za njegovo potpuno razumijevanje i interpretaciju. Stoga, cilj ovoga poglavlja nije utemeljen na ispitivanju zla *per se*, već na teorijama koje objašnjavaju *hostis humanis generisa*.

³ Misli se na period poslije Drugog svjetskog rata.

⁴ Apsolutno jer se više ne može tumačiti ljudski shvatljivim motivima.

2.1. Zločinci ili obični ljudi?

2.1.1. Adolf Eichmann i banalnost zla

Implementacija projekta Manhattan⁵ okončala je Drugi svjetski rat. Dok su se suđenja najodgovornijim licima, pripadnicima sila Osovine,⁶ privodila kraju postavljeno je pitanje procesuiranja preostalih počinitelja. Među njima nalazio se Adolf Eichmann, visoko pozicionirani oficir nacističke Njemačke koji je imao centralnu ulogu u provođenju Holokausta.

Eichmann je u mlađoj dobi migrirao iz Weimarske Republike⁷ u Austriju gdje je bezuspješno nastojao da izgradi poslovnu karijeru. Prema arhivu Holokaust centra (2017) njegov poslovni uspjeh počinje tek 1932. godine kada se priključuje austrijskoj nacističkoj partiji, gdje organizuje emigraciju stotina hiljada Jevreja, a potom ga unaprijedaju na rukovodeću funkciju *Gestapo-a*⁸. Eichmann, obični njemački radnik, postaje ključna figura u deportacijama 1,5 miliona civila u logore smrti.⁹ Nakon okončanja Drugog svjetskog rata Eichmann se sakriva u Argentini pod lažnim identitetom Ricardo Clement, a 1960. godine agenti *Mossad-a*¹⁰ vrše otmicu Eichmanna, krijumčare ga u Izrael i pokreću sudski postupak protiv njega.

Centralna mantra optužnice izraelskog tužitelja zasnivala se na tezi da je Eichmann personifikacija zla na zemlji. Takvu tezu odbacuje Hannah Arendt (1963). Ona je tokom monitoringa sudskega postupka smatrala da je Eichmann – pored toga što je bio birokrata, karijerista i logističar Holokausta – samo implementirao zakon i komande nadređenih. Eichmann je prema tome neautonomni agent. On je izgubio slobodnu volju¹¹ i podredio je „višem cilju“; nesposoban da kritički promišlja o sistemu u kojem djeluje, sistemu koji ga je dizajnirao u nemislećeg funkcionera-birokratu i u kojem poduzima akcije u skladu sa postavljenim vrijednostima i pravilima.

Totalitarni sistem, koji je prema Hanni Arendt (1999) radikalno zlo, otkriva puni dijabolični potencijal jednog modernog birokratskog čovjeka. Eichmann je neminovno odgovoran za zločine, ali njegovo zlo nije radikalno, kako ga je izraelski sud predstavio svijetu, već banalno (Arendt, 1964), jer je Eichmann internalizirao ideologiju i volju *Führer-a* (Kelman i Hamilton, 1989) i dehumanizirao sebe u moralno indiferentnog konformistu (Vetlesen, 2017).

⁵ Projekat Manhattan je američki tajni projekat izrade atomske bombe (više u Groves, 1983).

⁶ Sile Osovine su bile Njemačka, Italija i Japan, a poslije su se priključile Mađarska, Rumunija, Slovačka i Bugarska (više u Richard & Foot, 1995).

⁷ Njemačka država koja je nastala nakon Prvog svjetskog rata s ciljem uspostavljanja ustavne monarhije, odnosno parlamentarne demokratije (Velički, 2009).

⁸ Akronim za tajnu policiju nacističke Njemačke.

⁹ Deportovao je i stotine hiljada Jevreja, Roma i drugih društvenih katerogija iz Slovačke, Belgije, Nizozemske, Francuske, Italije i Grčke, a direktno je bio uključen u deportacije u Mađarskoj (Holokaust centar, 2017).

¹⁰ Akronim za Izraelski Institut za obavještajne i specijalne operacije.

¹¹ Eichmann je podredio svoju slobodnu volju egzogenim faktorima (više o slobodnoj volji u Muhović, 2005).

Izraelski sud je „propustio najveći moralni, pa čak i pravni izazov čitavog predmeta“ (Arendt, 1963, s. 26) da otvori i pogleda šta se nalazi u Eichmannovoj „Pandorinoj kutiji“. Sud bi zasigurno uvidio mnoge proturječnosti pravnih i moralnih kategorija o zločincu sa jedne strane i Eichmannovog ponašanja, karaktera i samorefleksije sa druge strane. Sudije jednostavno nisu mogle da prihvate da je glavni arhitekt holokausta zastrašujuće normalan (Smeulers i Werner, 2009),

„jer su bili previše dobri i možda previše svjesni vlastitih profesionalnih poziva da bi priznali da prosječni ‘normalni’ pojedinac, koji nije bio malouman, niti indoktriniran, niti ciničan, mogao biti toliko savršeno nesposoban da razlikuje dobro od zlog (Arendt, 1963, str. 24).

Arendt ne opravdava zločin, niti drži da je Eichmann trebao biti lišen odgovornosti. Na-protiv, ona „kada govori[m] o banalnosti zla, to čini[m] na činjeničnoj razini, ukazujući na fenomen“ (Arendt, 1964, str. 287) držeći da zlo nije monstruozno, niti trivijalno, niti dijabolično, već da ima banalnu etiologiju.¹²

Eichmann nije bio antisemita niti nasilni ekstremista prije uspostavljanja nacističke Njemačke. On je bio sljedbenik, konformista, građanin, a najviše karijerista koji poštuje naređenja i zakone nacističkog režima. Iako svjestan odgovornosti za ubistva nekoliko miliona osoba, Eichmann sebe vidi kao instrument sistema (Horkheimer, 1947). Nesposoban da razmišlja i djeluje izvan „socijalnih, političkih i ideoloških konteksta koji su konstruktovani u tom periodu [...] svjesno je predao vlastitu autonomiju“ (Smeulers i Werner, 2009, str. 31) i vlastitu kognitivnu sposobnost sistemu kojem se povinuje i čije moralne i pravne zakone prihvata i djeluje u skladu sa njima (Vetlesen, 2017). Eichmann je metaforički tvrdio da je on samo „kotačić u velikom stroju“ (Arendt, 1963, str. 31), odnosno pojedinac u sistemu u kojem su birokrati prosljeđivale naredbe vojnicima i drugim nižerangiranim pojedincima. Za Alette Smeulers (2004; 1996) je neprihvatljivo da se jedna odrasla ljudska jedinka, koja je sposobna da razmišlja-rasuđuje-djeluje, pokori vrijednostima i pravima sistema koji čini zločin. Prema Smeulers (2004) slobodna volja postoji, pa samim tim mogućnost donošenja odluke; zbog toga moralno i pravno pitanje zločinca nije zašto se pokorio naredbama autoriteta, politike i/ili zakona, već zašto podržava sistem u kojem je zločin normalna pojava?

Može se prigovoriti da Eichmann predstavlja izolovani slučaj običnog čovjeka koji se transformisao u zločinca. Ipak, mnogi (vidjeti Waller, 2007; Smeulers, 2004; Browning, 1992; Staub, 1989; Lifton, 1988) tvrde da većina počinitelja međunarodnih zločina su obični ljudi, bez bazičnih karakteristika zla, zbog čega teza Hanne Arendt o banalnosti zla djeluje kao činjenična, nezavisna od subjekta koji takvo zlo doživljava i spoznaje.

¹² Kako Vetlesen (2017) ističe to je „gubitak sposobnosti za moralnu orientaciju u društvenoj stvarnosti – za što je on lično odgovoran i zbog toga se njegov čin mora pripisati krivičnom pravu“ (str. 83).

2.1.2. Između socijalne psihologije i supranacionalne kriminologije

U dvadesetom stoljeću više od 191 milion osoba je izgubilo život – direktno ili indirektno – uslijed različitih manifestacija kolektivnog nasilja (Dahlberg i saradnici, 2002, str. 218); ono je inspirirano i inicirano od najviših instanci (e.g. političkih lidera) koje nastoje steći ili održati moć. Takve vanredne okolnosti zahtijevaju ekstremne metode. Propaganda se veoma često koristi za (opću) mobilizaciju stanovništva (Bernays, 1928), nasilje se opravdava i legitimizira pod krinkom zaštite države, društva i poretka, a žrtve se dehumaniziraju i dobijaju etiketu državnih neprijatelja. U takvim situacijama najteži zločini poznati čovječanstvu se dešavaju, a čine ga ljudi koji iskreno i slijepo vjeruju da čine ispravnu stvar.

Dakle, međunarodni zločini se dešavaju u kompleksnom ambijentu (e.g. rat, politička kriza i puč) u kojem (para)državni¹³ autoriteti artikulišu ekstremne i radikalne ideologije, gdje se jedna grupa uvjera da je marginalizacija i/ili uništenje druge grupe postupak kojim se rješavaju drugi problemi unutar države. Mediji se koriste za indoktrinaciju i opravdanje (kolektivnog) nasilja. U takvom sistemu se mogu dogoditi ekstremne transformacije (para)države u zločinačku mašinu (e.g. nacistička Njemačka), u kojoj politički lideri i visokopozicionirane osobe opravdavaju i legitimiziraju nasilne (političke) mjere, državne birokrate organiziraju represivne i genocidne politike, a militarizirani pojedinci (e.g. pripadnici vojske, policije i paravojnih jedinica) implementiraju politike ubijanjem, silovanjem, torturama, etc. targetiranih grupa (Smeulers, 2004).

Vetlesen (2017) i Smeulers (2004) se slažu da se političke i druge vrste kolektivnog nasilja pojavljuju u formi socijalnog inžinjeringu koji kreira nove mogućnosti za pojedince u nižim društvenim ešalonima. Kategorija koja se nalazi na nižim socijalnim hirarhijskim položajima ima pravnu obavezu da izvršava naređenja nadređenih i spada u najbrojniju kategoriju počinilaca.¹⁴

Adolf Eichmann je počinio zločine u takvom pravnom i kvazimoralnom sistemu koji odobrava i podržava kolektivno nasilje. Ne radi se o jedinstvenim primjerima uticaja sistema na pojedinca, već o posebnim okolnostima i specifičnim faktorima,¹⁵ koji mogu uticati na svakoga i kreirati stanje u kojem zločin postaje legitiman i poželjan (Vetlesen, 2017; Smeulers, 2004).

¹³ Smeulers (2004; 1996) smatra da država ne mora biti nužni kreator ideja to mogu biti i druge grupe (e.g. pobunjeničke grupe).

¹⁴ Počinitelje je moguće razlikovati i po kriteriju motiva. Prema Smeulers & Haveman (2008) neki su vođeni ideologijom zbog čega su *fanatični*, dok su drugi *predani ratnici* koji izvršavaju naređenja neovisno od morala. Tipologija uključuje i *obične kriminalce* – kao primjer navodi Željka Ražnatovića Arkana – koji koriste prilike vanrednih okolnosti, zatim karijeriste, odnosno osobe iz nižeg društvenog sloja kojima rat, puč i slično pogoduje u izgradnji profesionalne karijere. Ostali tipovi počinitelja ratnih zločina su sljedbenici, profiteri, sadisti, profesionaci, zločinački masterumovi i ugroženi/slučajni počinitelji (više u Smeulers, 2008).

¹⁵ Oni prvenstveno mogu biti (I) politički, (II) ideološki, (III) institucionalni, (IV) socijalni i (V) religijski (Vetlesen, 2017; Smeulers, 2004).

Stanje kolektivnog nasilja je rezultat djelovanja sistema. Reproduciraju ga mase običnih, poslušnih, konformističkih građana, koji poštuju zakon¹⁶ i koji se uključuju u zločine bez potpuno jasnih kriminalnih intencija sudjelujući u ratovima, državnim ustancima i teroru. Možda ova teza djeluje nerealno, jer instiktivno smatramo da su osnovne karakteristike zločinaca okrutnost, sadističnost, psihopatologija, odnosno dijabolična i destruktivna ličnost (Smeulers & Haveman, 2008). Ipak, ono što Smeulers (2004) tvrdi je da vanredne okolnosti (e.g. rat) mogu da transformišu obične ljudi u počinitelje teških kršenja ljudskih prava.

2.1.2.1. Eksplanacije geneze hostis humanis generisa

Robinzonijada je utopija. Svaki čovjek je društvena životinja koja prihvata društvene norme, red i vrijednosti iz potrebe da pripada i/ili da se identificira sa grupom. Brojna istraživanja, među kojima se nalaze eksperimenti Stanley Milgrama (1974) i Philip Zimbarda (1973) su pokazala kako većina ljudi ima tendenciju da se ponaša konformistički i poslušno, u skladu sa društvenim normama i vrijednostima koje im se nametnu u situacionim okolnostima. Solomon Asch (1955) je nekoliko godina prije navedenih eksperimenata zaključio da se ljudi prilagođavaju socijalnom konstruktu jer (I) žele da se uklope u grupu i (II) vjeruju da je grupa bolje informirana, odnosno da grupa bolje spoznaje vrijednosti od pojedinca.

Milgram (1974) u svom istraživanju zaključuje da ljudi prihvataju autoritet kao legitiman, te da izvršavaju naredbe, čak i ako se moralno i/ili pravno ne slažu sa nametnutim normama i vrijednostima.

„Nakon što sam [Stanley Milgram] iz vlastitog iskustva svjedočio da stotine običnih ljudi se pokorava autoritetu, moram zaključiti da je koncepcija banalnosti zla mnogo bliža istini nego što se usuđujemo da zamislimo. Obični čovjek [učesnici u Milgramovom eksperimentu] koji je ozlijedivao žrtvu, uradio je to iz osjećaja obaveze, a ne iz nekih agresivnih tendencija“ (Milgram, 1974, str. 23-24).

Kolektivno nasilje se dešava u vanrednim okolnostima koje može oblikovati ljudsko ponašanje i u kojem pojedinci mogu prihvati društvene uloge koje im se dodijele. Haney, Banks i Zimbardo (1973) su dodijelili takve uloge studentima u zatvorskom eksperimentu na Univerzitetu Stanford. Zatvorsko okruženje je imalo značajnu ulogu u tome, jer su se studenti koji prije eksperimenta nisu imali sadističke karakteristike, transformirali u nasilne zatvorske stražare. Haney i saradnici su zaključili da izloženost pojedinaca, običnih ljudi, određenoj socijalnoj situaciji, potiskuje ranije usvojene vrijednosti, pa se devijantno ponašanje manifestuje kao rezultat toga, jer rezultira devalvacijom društvenih vrijednosti. Procesi deindividualizacije,¹⁷ osjećaja poniranosti,

¹⁶ Poštovanje zakona znači da počinitelji nisu recidivisti.

¹⁷ U socijalnoj psihologiji pojam deindividualizacija označava gubitak ili manjak (samo)kritičnosti i opće evaluacije djelovanja grupe koja krši društvene i/ili moralne vrijednosti (Ballantine & Roberts, 2014)

demaskulinizovanosti i potlačenosti objašnjavaju načine akceptiranja grupnih normi i gubitka osjećaja za vlastiti identitet i odgovornost (Zimbardo, 2007). Svako djelovanje, prema tome, više nije samo pojedinačni akt, već grupna norma i vrijednost koja je obligacija za svakog pojedinca (Vetlesen, 2017); oni na ovaj način opravdavaju vlastito djelovanje koje je za njih legitimno, a za druge zvjerstvo nepojmljivo čovječanstvu.¹⁸

U složenom društvenom konstruktu u kojem ekstremne i radikalne ideje prevaliraju obični ljudi nemaju mnogo izbora ili će se priključiti mašini sa (re)produkciju zločina ili će postati žrtva te mašine. Društveni konstrukt, bio on politički ili ne, može kreirati nove vrijednosti za populaciju, ili barem dio nje, gdje ubistvo, silovanje i tortura postaju legitimna sredstva. Drugim riječima, banalnost zla postoji kada ljudi, bez kriminalog dosjea, nasilne prošlosti, sadističkog i devijantnog karaktera služe svrsi i nadređenim; kada postanu Eichmanni – šarafčići u velikoj mašini – onda uvjeravaju i opravdavaju svoje djelovanje, prihvatajući izvrnute vrijednosti koje je nametnula država, nadređeni i sistem.¹⁹ Waller (2007) i Vetlesen (2017) takvo stanje definišu kao kreiranje kulture okrutnosti.

Gibson i Haritos-Fatouras (1986) su u studiji trening kampova Grčke vojne policije zaključili da „postoji okrutni metod koji može dovesti do ludog podučavanja ljudi da vrše torturu. Svako ga može naučiti“ (s. 1). Svaki obični pojedinac koji prihvati moralne i legalne vrijednosti socijalnog konstrukta, odnosno svaka osoba koja bude podložna adekvatnom „treningu“ može postati zločinac.

2.1.2.2. Kako je Dr Jekyll postao Mr Hyde – proces transformacije

U sklopu transformacije običnih ljudi u zločince Alette Smeulers (2004) razlikuje nekoliko faza²⁰ (I) pripremna faza, (II) faza inicijacije, (III) faza habituacije i rutinizacije i (IV) faza refleksije. Počinitelji ne moraju nužno proći kroz svaku od navedenih faza, jer one ne moraju biti nužno povezane.

U pripremnoj fazi dešavaju se procesi deindividualizacije. Pojedinci se regrutuju u militantne skupine (e.g. vojska, policija i paravojne jedinice) gdje gube lične identitete i

¹⁸ Prema rezultatima eksperimenta Dienera (1980) i saradnika (1976) zaključeno je da kolektivni uvjeti mogu proizvesti osjećaj anonimnosti kod pojedinaca uslijed čega dolazi do gubitka svijesti, a potom i individualizacije; to omogućava pojedincima da se ponašaju u skladu sa postavljenim normama i vrijednostima (Zimbardo, 1969) i da se identificiraju i djeluju sa grupom (Vetlesen, 2017; Vetlesen, 2005; Douglas and McGarth, 2001), čak i kada ona čini zločine nepojmljive čovječanstvu.

¹⁹ Prema Smeulers (2004), počinitelji koji nakon vanrednih okolnosti nastave da podržavaju ideologiju i pokazuju revnost, ne znači da su inicijalno bili fanatični i skloni ekstremnom nasilju, već da su evoluirali iz birokrata i militantnih pojedinaca u poseban tip počinitelja kojeg Smeulers naziva 'predani ratnici'. Navedeni tip uistinu vjeruje u vrijednosti i norme koje odobravaju ili podržavaju zločine, za razliku od ostatka većine običnih ljudi koji nisu (bili) svjesni zločinačke prirode svojeg djelovanja.

²⁰ Smeulers (2004) vrši podjelu zasnovanu na analizi direktnih izvršitelja, a ne nadređenih, njihovih pomoćnika i saradnika.

dobijaju nove (e.g. činovi ili brojevi). Proces se pospješuje izjednačavanjem sa grupom (e.g. nošenje identične odjeće) i izolacijom od vanjskog svijeta (Vetlesen, 2017) gdje grupe postaju ovisne o nadređenim i informacijama koje dobijaju od njih (Smeulers, 2004). Kroz procese učenja (e.g. vojni treninzi ili birokratske indoktrinacije) pojedinci prihvataju moral, pravila i vrijednosti organizacije, a kao krajnji produkt toga imamo pojedince koji će se nekritički povinovati naređenjima, te će biti lojalni prepostavljenim i zločinačkim politikama koje provode (Smeulers, 2004).

Ukoliko pojedinac na početku nema identična uvjerenja kao grupa kojoj (želi da) pripada, onda postepeno internalizira norme i vrijednosti grupe; na taj način dokazuje da je vrijedan da postane član grupe (Vetlesen, 2017). Radi se o fenomenu koji se u socijalnoj psihologiji zove kognitivna disonanca.²¹ Svaki pojedinac želi da reducira kognitivnu disonancu, opravdavajući odluke koje donosi, što na kraju dovodi do internalizacije normi, uvjerenja i vrijednosti (Festinger, 1957).²²

U drugoj fazi pojedinac se korak-po-korak prilagođava mentalitetu (kolektivnog) nasilja. Ovdje pojedinci najčešće posmatraju, a rjeđe indirektno učestvuju u mučenjima, ubistvima, silovanjima i slično (Vetlesen, 2017; Smeulers, 2004). Prema Smeulers (2004) ova faza je dvostrana. Prvo, pojedinci imaju strah da će postati žrtve (i.e. ukoliko ne budu provodili naredbe biti će mučeni). Drugo, pojedinci internaliziraju будуće ponašanje opravdanjem da će se zločin – neovisno od toga da li će oni učestvovati u njemu – dogoditi. Iako se nalaze na raskrsnicama, pojedinci su u ovoj fazi pod snažnim impresijama i shvataju da postoji samo jedan racionalni izbor kojim gube veoma malo, a dobijaju mnogo. Potrebno je dodati da pojedinci mogu proći spontano kroz ovu fazu, tako što trauma ili stresna situacija može pospješiti samu participaciju u zločinu (Smeulers, 2004). A kada se direktno ili indirektno uključe u (prvi) zločin njihov strah i eksterni podsticaji postaju toliko snažni da se više ne mogu oduprijeti činjenju zločina, a ukoliko pruže otpor onda će odbiti da izvrše zločine u budućnosti i time potencijalno ugroziti vlastiti život ili će im nedostajati moralne hrabrosti pa će zločin izvršiti ponovo, a što je mnogo vjerovatnija opcija (Browning, 1992). Vrijedi dodati da počinitelji mogu imati dodatni podsticaj nadređenih (i.e. da su hrabri i neustrašivi), a prethodno internalizirana ideologija posredstvom propagande podupire njihove procese racionaliziranja²³ i opravdanja zločina (Staub, 1989). Pred njima je Hobsonov izbor: ili će se nastaviti proces adaptacije na kontinuitet zločina ili će odustati od njih. Ukoliko se odluče

²¹ Festinger (1957) smatra da psihološki stres se stvara kada se pojedinac simultano pridržava dva ili više kontradiktorna uvjerenja, ideje ili vrijednosti. U tom slučaju, pojedinac nastoji da uspostavi mentalnu konzistentnost kako bi funkcionsao u objektivnom svijetu, tako što mijenja ili dodaje kognitivne dijelove kako bi se suočio sa stresnim situacijama ili jednostavno izbjegava takve situacije.

²² Naprimjer, ukoliko bi obični čovjek bio uključen u činjenje genocida, onda bi osjećao potrebu za opravdanjem (Baumann, 1989) i eventualno neutralizacijom (Sykes & Matza, 1957) svojih postupaka.

²³ Racionalizacije predstavljaju odbrambeni mehanizam kojeg koriste počinitelji krivičnih djela kada opravdavaju ili objašnjavaju devijantno djelovanje; racionalnim ili logičkim okvirom se sakriva ili iskriviljuje istina o zločinu (više u Sykes & Matza, 1957).

za prvu opciju, obični ljudi, već transformirani zločinci su na kraju ove faze zakoračili u "tačku s koje nema povratka" (Smeulers, 2004, str. 246), jer su izgubili volju da pruže otpor sistemu/naredbama, odbacivši barijere koje su ih sprječavale da izvrše zločin.

U trećoj fazi pojedinci ulaze u proces navikavanja i rutine činjenja zločina. Osjećaji kajanja, krivnje i empatije prema žrtvi su otklonjeni (Vetlesen, 2017), a vlastito djelovanje je minimizirano, opravdavano i/ili negirano (Smeulers, 2004). U ovoj fazi, prema Browningu (1992) subjektivni doživljaji realnosti postaju iskrivljeni, a „sistem moralne odgovornosti se zamjenjuje čistom hijerarhijskom i tehničkom odgovornošću [...] koja se svodi na dobro izvršeni posao“ (prema Smeulers, 2004, str. 248). Svakodnevni život Eichmanna u ovoj fazi je bio dvostruk. On je imao normalan život običnog čovjeka sa ulogama brižnog oca, osjećajnog supruga i voljenog komšije, dakle sa jedne strane on je primjer ljudskog morala (Smeulers, 2004), dok sa druge strane nosi breme odgovornosti za implementaciju najvećeg zločina – genocida.²⁴

Posljednja faza koju Alette Smeulers (2004) navodi je refleksija. Obični ljudi transformirani u zločince vrše retrospekciju zločina (Vetlesen, 2017). Ona se može svesti na (I) opravdanja, (II) negiranja odgovornosti, (III) potiskivanja i (IV) posramljivanja (vidjeti Smeulers, 2004). Kakav god stav bio bio počinitelja prema zločinu, činjenica je da većina nikada nije razmišljala o ljudskoj patnji i mizeriji koja nastaje uslijed njihovih postupaka (Vetlesen, 2017). Kako je Eichmann navodno rekao „čuti za smrt jednog čovjeka je tragedija, za stotinu ljudi katastrofa, a za pet miliona samo statistika“ (Smeulers, 1996, str. 51-52).

3. Rezultati i diskusija empirijskog istraživanja

Studije koje su obrađene u prethodnom poglavlju pokazuju kako mnogi počinitelji međunarodnih zločina ne predstavljaju ništa drugo već obične ljude koji su se našli u ekstremnim ili vanrednim okolnostima (Vetlesen, 2017; Smeulers, 2004; Arendt, 1964). Imajući u vidu brojne kritike i nedostatke izloženih teorijskih promišljanja i empirijskih istraživanja, ovo poglavlje se neće baviti striktnim testiranjem istih, već će kontekstualno, u okvirima Bosne i Hercegovine i njenog tragičnog sukoba, pružiti empirijski ute-meljen odgovor na pitanje ko su *hostis humanis generis* – zločinci ili obični ljudi?

3.1. Metodologija

Kriminološka etika nalaže da se samo pravosnažno presuđena lica mogu markirati terminom počinitelji zbog čega će se u radu analizirati samo navedena kategorija. U poglavlju će se analizirati kriminalni povrat ili recidiv počinitelja ratnih zločina koji su procesuirani pred sudovima u Bosni i Hercegovini i Međunarodnim krivičnim tribunalom za bivšu Jugoslaviju. Ispitivanje ove varijable je veoma značajno jer su istraživanja koja smo izložili u pregledu literature (Vetlesen, 2017, Smeulers, 2004; Browning, 1992;

²⁴ Lifton (1986) je objasnio ovaj fenomen terminom dubliranje. Radi se o mentalnom procesu u kojem se pojedinci prilagođavaju ekstremnim uvjetima kroz formiranje alter ego koji preuzima kognitivni prioritet (vidjeti Smith i Sheridan, 1993).

Staub, 1989) konzistentno ukazivala kako se radi o pojedincima koji nikada ne bi počinili krivično djelo u mirnodopskim, normalnim, okolnostima; navedeni autoriteti su to koristili kao jednu od referentnih tačaka prilikom eksplorativne i eksplikativne analize fenomenologije počinitelja. Kvantitativni podaci su prikupljeni na osnovu kvalitativne analize sadržaja pravnih dokumenata. Podaci su ekstrahirani na osnovu prethodno kreiranog kodnog instrumenta, a uneseni i analizirani su u softveru za statističku obradu podataka SPSS v20.

Kvalitativni podaci o posrednim opservacijama ratnih zločinaca su prikupljeni na osnovu polu-struktuiranog intervjuja sa psihologom, stražarima i vaspitačima. Istraživanje je primarno provedeno za potrebe publikacije o penalnim i postpenalnim programima međunarodnih zločina. Nakon ekstrakcije i transkripcije podataka izvršena je tematska diskurs analiza sadržaja; analizirali su se stavovi i narativi respondenata. Posredno je ispitivano ponašanje i promišljanje osuđenika za ratne zločine, te se komparativnim pristupom nastojalo utvrditi da li postoje razlike ili sličnosti sa drugim osuđenicima (e.g. pranje novca, imovinska krivična djela).

3.2. Posredne opservacije osuđenih za ratne zločine u Kazneno-popravnom zavodu Sarajevo

Savremeni koncepti penološke paradigmе i retributivni mehanizmi tranzicijske pravde drže da je penitensijarna ustanova habitus osuđenika za međunarodne zločine (Hola i Wijk, 2014). Ustanova je dizajnirana za rehabilitaciju i resocijalizaciju, ali i za izolaciju počinitelja od vanjskog svijeta (više u Mlađenović, 2001), te je kao takva predviđena za svakodnevni život osuđenika. Zbog toga napor i ovoga rada su fokusirani na studiju slučaja Kazneno-popravnog zavoda Sarajevo (Zavod), tačnije na posredne opservacije osuđenika za ratne zločine.

Nakon što nadležni Sud osuđenike uputi u Zavod, oni moraju proći kroz nekoliko faza. U odjelu za prijem obavljaju se osnovne provjere osuđenika. Lice se penološki opservira i vrše ljekarske provjere koje su pretežno fokusirane na radnu sposobnost osuđenika. Potom, osuđenici prolaze kroz psihološke i biografske analize i anamneze, kako bi se izvršila obrada za (re)klasifikaciju i donijela odluka za upućivanje u jedno od odjeljenja Zavoda, nakon čega se osuđenici smještaju u kolektivne prostorije, te započinju participaciju u aktivnostima i rehabilitacionim programima Zavoda (Intervju, 10. april 2017; 19. april 2017. godine).

Navedene procedure prolaze svi osuđenici, a njihova brojčana struktura se znatno razlikuje u ovisnosti od kategorije izvršenog/ih krivičnog/ih djela. Većina je osuđena za imovinska krivična djela, krivična djela protiv zdravlja ljudi i krivična djela protiv reda i mira, dok je veoma mali broj lica osuđen za ratne zločine. Svi prolaze kroz iste rehabilitacione programe, borave u istim celijama, ali se signifikantno razlikuju od ostalih osuđenika (Intervju, 10. april 2017; 19. april 2017).

„Osuđenici za ratne zločine su najbolji među njima [osuđenicima],
i mi [osoblje Zavoda] nemamo potrebu za posebnim programima,
[...] čak su i ubice među njima odlične“ (Intervju, 10. april 2017).

Osoblje Zavoda ne formira posebne programe za kategoriju koja je izvršila ratne zločine, ali ističu da navedena kategorija ima odlike specifične ličnosti; oni su netipični ili vanstereotipni pojedinci za penitensijarnu sredinu.

Specijalista za rehabilitaciju osuđenika, koji je od početka devedesetih godina angažovan u Zavodu, opaža da osuđenici za ratne zločine predstavljaju ideal osuđenika, jer su najmanje problematični. Nakon što je proveo neutvrđen broj sati u razgovorima i observacijama sa osuđenicima za ratne zločine, zaključuje da se oni ne mogu identificirati sa drugim osuđenicima, koji su najfrekventniji u Zavodu (e.g. lica koja vrše razbojništva i krađe); ne može se govoriti niti o personifikaciji zla, već o običnim ljudima, koji su neminovno moralno i krivično odgovorni za zločin(e) koji su izvršeni u nesvakidašnjem ambijentu. Oni ne pripadaju šablonu Zavoda, jer posjeduju mnogo dobrih svojstava ili vrlina, a ujedno su uključeni u različite aktivnosti koje provodi Zavod; oni

„imaju izražene radne navike, vrijedni su i postoje velike predrasude prema osuđenicima za ratne zločine – to su normalni ljudi, obični ljudi, iz građanstva [...]“ (Intervju, 19. april 2017.).

Unaprijed donesen sud, etiketa zločinca i stereotipi formiraju generalnu kvazi sliku osuđenika za ratne zločine; to je indirektna asocijacija koja analogijom povezuje sve osuđenike sa e.g. Adolfom Hitlerom, Pol Potom, Theonesteom Bagosorom, kao i sa drugim visokopozicionarim i najodgovornijim osobama za ratne zločine. Međutim, većina počinitelja se ne može identificirati sa njima, jer su to obični ljudi koji su se pod uticajem socijalnog inžinjeringu i uslijed vanrednih okolnosti transformisali u zločinče (vidjeti Vetlesen, 2017; Smeulers, 2004; Arendt, 1964). Upravo zbog toga specijalisti za rehabilitaciju opažaju da se radi o običnim, nekriminalnim licima (Intervju, 19. april 2017.) koji su počinili zločine u nenormalnim okolnostima u koje spada i ratno stanje (Smeulers, 2004).

Ipak, osuđenici za ratne zločine imaju nekih sličnosti sa drugim osuđenicima. Oni su identični po pitanju krivične odgovornosti, jer svi osuđenici nose breme djela kojeg su izvršili i zbog čega im je izrečena krivična sankcija. Oni se „osjećaju ugodno sa drugim [osuđenicima] i iz perspektive drugih [osuđenika] oni su isti“ (Intervju, 10. maj 2017.). Iz perspektive drugih osuđenika kategorija ratnih zločinaca se ne razlikuje od njih. To je čak iz pravne perspektive tačno, jer su osuđeni i borave u istom Zavodu, ali se kriminološki razlikuju zbog okolnosti u kojima je to djelo izvršeno. Ratni zločini su izvršeni u posebnom netipičnom ambijentu, u kojem je haos normalna, a harmonija devijantna pojava. Ukoliko su osuđenici za ratne zločine identični kao i drugi koji su krivična djela činili u mirnodopskom periodu onda bi osuđenici za ratne zločine trebali imati i drugih krivičnih djela u postkonfliktnom periodu u svom kriminalnom dosjeu. Ukoliko bi se vodili tom hipotezom, onda bi se studijom slučaja Kazneno-popravnog zavoda Sarajevo moglo zaključiti da je takva pretpostavka krajnje netačna, jer osuđeni za ratne zločine u kriminalnim dosjeima nemaju „recidivizma, za razliku od drugih [osuđenika]“ (Intervju 19. april 2017.). Ne radi se, dakle, o osobama sa kriminalnom prošlošću, već o iznimno dobro starim pojedincima, koji imaju traume, invaliditete koji su nastali kao posljedica rata i/ili zločina. Značajno je dodati da pojedini osuđenici za ratne zločine konzumiraju antidepresive zbog Posttraumatskog stresnog poremećaja, za razliku od

drugih osuđenika koji konzumiraju supstitucionalne sintetske oploide zbog ovisnosti o narkoticima.

Njihovi međuljudski odnosi u Zavodu su iznimno dobri, oni poštuju pravila i djeluju u skladu sa vlastitim moralnim imperativima „iako se socijaliziraju sa kriminalcima oni se ne identificiraju sa njima“ (Intervju, 10. maj 2017). Njihovi društveni identiteti su kompatibilni sa identitetima vanjskog kriminalno nestigmatiziranog svijeta, a to su karakteristike običnog čovjeka koji nije adaptiran na socijalni milje u kojem se krši zakon i vrše društveno opasne radnje.

U komparaciji sa drugim osuđenicima, kognitivne i bihevioralne karakteristike osuđenike za ratne zločine čine specifičnom kategorijom počinitelja. Najbolja ilustracija toga je odnos osuđenika i stražara. Dok drugi osuđenici percipiraju stražare kao neprijatelje, osuđenici za ratne zločine se izdvajaju iz tog šablona. Kako jedan od respondenata ističe „generalno svim zatvorenicima su stražari problem, ali ne i osuđenicima za ratne zločine, oni su korektni [prema stražarima]“ (Intervju, 19. april 2017).

Pored toga što osuđenici za ratne zločine nemaju disciplinskih prekršaja i što osobito poštuju red i pravila Zavoda oni pozitivno utiču na druge osuđenike.

„Pokazalo se da nije problem to što ih [osuđene za ratne zločine] ne razdvajaju [u posebne ćelije ili odjele], čak štaviše ratni zločinci pozitivno utiču na druge, oni su im korektivni element i moralno ih stimulišu“ (Intervju 10. april 2017).

Ne radi se dakle o krvoločnim, opakim, zajedljivim ili dijaboličnim zločincima, već o iznimno moralnim ličnostima koje nastoje „popraviti“ one koje je Platon tipološki determinirao terminom nepopravljeni počinitelji (Alexander, Kessler Ferzan i Morse, 2009). Njihove bihevioralne i kognitivne karakteristike doista upućuju da se radi o specifičnom fenomenu, prema kojem se obični ljudi uslijed specifičnih okolnosti transformiraju u počinitelje najtežih zločina. Drakulic (2004) u analizi osuđenika Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju sugerira da se radi o erupciji rata po sebi, jer da rat nije započeo oni nikada ne bi izvršili zločin. Obični ljudi se isprva ne transformišu u zločince endogeno, već egzogeno, kako Drakulic (2004) zaključuje „brutalnost u ratu ima etiologiju u okolnostima, a manje u karakteru [...] niko od nas ne može zasigurno tvrditi kako će se ponašati u takvim okolnostima [u ratnom stanju]“ (str. 168).

3.3. *Kriminalni recidiv*

Kriminalni recidiv je kompleksan krivično-pravni, kriminološki i penološki fenomen. Predstavlja najznačajniji pokazatelj hroničnog kriminalnog ponašanja i elementaran je problem savremene penološke prakse (Jovanić, 2010). Postoje brojni faktori koji utiču na recidivizam neki od njih su identični kao i kod primarnog kriminaliteta (vidjeti Konstantinović Vilić, Nikolić Ristanović i Kostić, 2009; Petrović i Meško, 2008; Ignjatović, 2005; Singer, 1994), dok su drugi povezani sa (post)penalnom reakcijom i sistemom izdržavanja kazne (vidjeti Žunić-Pavlović i Kovačević, 2011; Mlađenović, 2001; Milutinović, 1988).²⁵ Iako su pouzdani podaci teško dostupni, Leipold (2006) smatra da stopa

²⁵ Počinitelji krivičnih djela u povratu su svojevrsni kriminalni karijeristi (Doležal, 2009).

recidivizma među pojedincima koji su otpušteni iz Zavoda dostiže i do 50%, a to potvrđuju i rezultati empirijske studije koju su proveli Fazel i Wolf (2015).

Mladen Singer, Irma Kovč Vukadin i Irena Cajner Mraović (2002) naglašavaju kako je recidivizam složen fenomen zbog čega je potrebno primjeniti Anselovu diferencijaciju na (I) recidivizam kao pravnu kategoriju i (II) recidivizam kao kriminološki realitet. U ovome dijelu fokusiramo se isključivo na recidivizam kao kriminološki fenomen, a povratnike definišemo kao počinitelje dva ili više krivičnih djela neovisno od kategorije djela u kojoj je povrat izvršen.

U prethodnom poglavlju predstavljene su posredne opservacije relevantnih aktera iz Kazneno-popravnog Zavoda Sarajevo koje potvrđuju teorijsku argumentaciju kriminologkinje Alette Smeulers, socijalanog filozofa Arne Johan Vetlesena i filozofkinje Hanne Arendt o normalnosti osuđenika za ratne zločine. U ovome dijelu rada fokusiramo se na recidivizam kao temeljnu odrednicu na osnovu koje možemo – barem fragmentirano i empirijski – odgovoriti na dilemu supranacionalne kriminologije da li se doista radi o običnim ljudima ili zločincima. Vrijedi dodati da teorijski pristupi koje smo izložili (Vetlesen, 2017; Smeulers, 2004) naglašavaju kako (ne)recidivizam predstavlja jedan od (kriminoloških) faktora koji potvrđuju argumentaciju o zastrašujućoj običnosti počinitelja ratnih zločina.

U tabeli 1. prikazan je kriminalni recidiv osuđenih lica za ratne zločine pred nadležnim sudovima u Bosni i Hercegovini²⁶ i Međunarodnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju (MKSJ)²⁷ u skladu sa njegovom jurisdikcijom i mandatom. Prilikom analize biografija

²⁶ Od 1995. godine predmeti ratnih zločina se procesuiraju na entitetskom nivou i to prvostepeni postupci na nižim nivoima se provode pred 5 okružnih sudova u entitetu Republika Srpska i 10 kantonalnih sudova u entitetu Federacija Bosne i Hercegovine, dok se apelacije prosleđuju entitetskim Vrhovnim sudovima. Nakon odluke Međunarodnog arbitražnog suda o uspostavljanju Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine prvostepeni predmeti se procesuiraju pred Osnovnim sudom Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine, dok se drugostepeni predmeti procesuiraju pred Apelacionim sudom Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine. Od 2005. godine, nakon reforme krivičnog pravosuđa, sa operativnim radom krenuo je i specijalizirani Sud Bosne i Hercegovine, a Odjeljenje I procesuira isključivo predmete ratnih zločina. Bitno je dodati da ne postoji hijerarhijski odnos između entitetskih i državnih sudova izuzev transfera senzitivnih/kompleksnih predmeta.

²⁷ Vijeće sigurnosti Ujedinjenih naroda je 1993. godine usvojilo Rezoluciju 808 i 827 na osnovu koje je osnovan Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju s ciljem da procesuira počinitelje međunarodnih zločina. Na početku je imao brojne poteškoće (e.g. lišavanja slobode, prikupljanje materijalnih dokaza). Inicijalno MKSJ je procesuirao niskorangirane počinitelje, suštinski one kojima je mogao pristupiti. Kasnije su države dale snažniju podršku MKSJ-u, pa se njegov rad postepeno fokusirao na seniorsko vodstvo i najodgovornije počinitelje. Do kraja 2003. godine Vijeće sigurnosti Ujedinjenih naroda usvojilo je takozvanu Strategiju okončanja s ciljem da finalizira sve predmete i da se zatvori (UN SC Res. 1503). U međuvremenu, MKSJ se limitirao na procesuiranje najodgovornijih počinitelja, te je izvršio transfere srednje i nižerangiranih počinitelja na nacionalne sudove. Do septembra 2017. godine MKSJ je pokrenuo postupak protiv 161 lica, a protiv 154 lica je postupak okončan: 83 su osuđena, 19 ih oslobođeno, 13 je premješteno na nacionalnu jurisdikciju i 37 optužnica je povučeno ili su optuženi preminuli

počinitelja opservirana je karakteristika recidivizma prije formalnog²⁸ početka i nakon formalnog okončanja rata u Bosni i Hercegovini. Također, posmatran je i ratni period, jer su počinitelji mogli izvršiti dva ili više krivičnih djela tokom ratnog perioda. Do 1. septembra 2017. godine ukupno 235 počinitelja je procesuirano na entitetskim sudovima, 177 na Sudu Bosne i Hercegovine i 82 na MKSJ.

Tabela 1. Kriminalni dosije osuđenih za ratne zločine u Bosni i Hercegovini

<i>Varijabla</i>	<i>Kategorija</i>	Entitetski sudovi	Sud Bosne i Hercegovine	MKSJ
Kriminalni dosije	Da	49 (20,9%)	33 (18,6%)	7 (8,5%)
	Ne	166 (70,6%)	123 (69,5%)	74 (90,2%)
	Nepoznato	20 (8,5%)	21 (11,9%)	1 (1,3%)
	Ukupno	235 (100%)	177 (100%)	82 (100%)

Najčešće počinitelji ratnih zločina nisu izvršili niti jedno drugo krivično djelo izuzev ratnog zločina. Iako je MKSJ procentualno osudio najviše počinitelja bez ikakvog krivičnog dosjea, potrebno je naglasiti da se većinom radi o počiniteljima koji su najodgovorniji za zločine, odnosno visokorangiranim političarima, pripadnicima militantnih i obaveštajnih jedinica koji su planirali i provodili zločinačke politike. Zbog toga, podaci o recidivizmu na MKSJ se moraju posmatrati iz perspektive pozicija na kojima su se počinitelji nalazili. Ipak, to nisu bili obični ljudi iz građanstva, već pojedinci koji su iskoristili enormnu političku, sigurnosnu, ekonomsku i drugu moć s ciljem kreiranja novog državnog i društvenog poretku na temelju teških kršenja ljudskih prava.

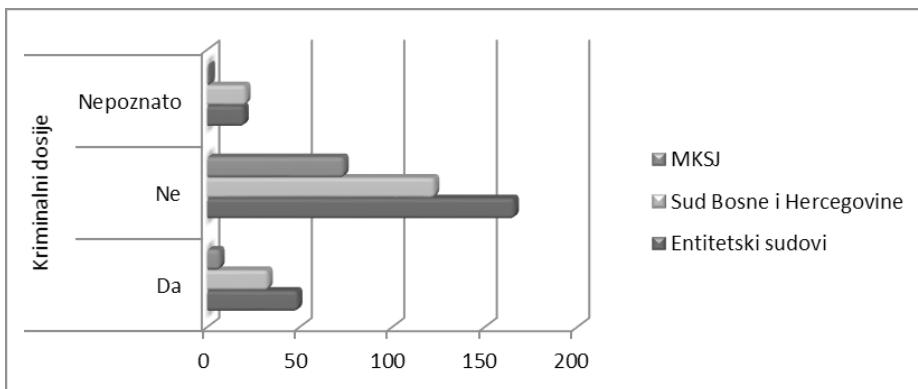
Što se tiče sudova u Bosni i Hercegovini, na osnovu Strategije okončanja rada MKSJ-a (United Nations Secrutiy Council Resolution 1503) mnoštvo predmeta ratnih zločina je premješteno u Bosnu i Hercegovinu (pogledati Državnu strategiju za rad na predmetima ratnih zločina, 2008).²⁹ Većinom se radi o licima koja su bila niskopozicionirana ili nisu imala nikakav rang u militariziranim institucijama; oni su mobilizirani iz civilnih struktura u vojsku, policiju ili paravojne jedinice (Moratti i Sobic-El-Rayess, 2009). Na entitetskim

prije izricanja presude. Ukupno dva pojedinca (Stanišić & Simatović) su trenutno u obnovljenom postupku pred Mehanizmom za međunarodne krivične sudove (Mehanizam); on je osmišljen da nastavi rezidualne aktivnosti Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju i Međunarodnog krivičnog suda za Ruandu. Trenutno se vodi postupak protiv Ratka Mladića i presuda se očekuje u novembru 2017. godine, a pored toga apelacija protiv 6 optuženih u predmetu Prlić i drugi je počela u martu 2017. godine, dok je apelacija Radovana Karadžića i Vojislava Šešelja premještena pred Mehanizam (ICTY 2017; vidjeti Holá et al. 2011).

²⁸ Početak rata podrazumijeva pravno formalno proglašenje vanrednog stanja u državi, dok formalno okončanje rata podrazumijeva period ukidanja vanrednog stanja i/ili datum početka mira.

²⁹ Strategija nije ostvarila svoja očekivanja, pa mnogi počinitelji još uvijek nisu (Korner, 2016), niti postoje velike mogućnosti da će ikada biti procesuirani (Korner, 2016).

sudovima, u poređenju sa Sudom Bosne i Hercegovine, neznatno veći procenat počinitelja nije počinio niti jedno krivično djelo izuzev ratnog zločina, tačnije, na sudovima u Bosni i Hercegovini gotovo dvije trećine počinitelja je osuđeno samo za ratni zločin i nisi osuđivani za druga krivična djela iz kataloga krivičnih materijalnih propisa.

Grafikon 1. Kriminalni dosje osuđenih za ratne zločine u Bosni i Hercegovini

Velika stopa nerecidivista predstavlja referentni indikator za testiranje hipoteze da većina osuđenika za ratne zločine ne predstavlja ništa drugo već obične ljudi; oni su, kako Hannah Arendt (1963) objašnjava postali mali kotačići u ratnoj mašini.

Obzirom da je u prethodnom poglavlju objasnjen način i proces transformacije običnih ljudi u zločince, a ovdje je utvrđeno da postoji iznimno mala stopa recidivista, onda vrijedi dodati da postoji mogućnost da pojedini zločinci nikada nisu otkriveni i dokumentovani kod organa formalne socijalne kontrole za krivična djela izvršena u poslijeratnom periodu. To potvrđuju i savremeni koncepti i empirijske studije u domenu tranzicijske pravde, koji između ostalog, navode da je veoma česta pojava da osuđenici za ratne zločine, uslijed akumuliranih frustracija, šokova i Posttraumatskog stresnog poremećaja čine krivična djela nasilja u porodici (Cesur i Sabia, 2016; Gutierrez i Gallegos, 2016). Takvi i slični scenariji se događaju kao posljedica rata, ali se pojavljuju, ne kao refleksija kriminalne ili zločinačke ličnosti, već kao odraz fizičkih (Korinek, Loebach i Teerawichitchainan, 2016) i psiholoških (Murthy i Lakshminarayana, 2006) efekata i konzervacija stanja haosa i zločina na običnog čovjeka.

Iako se u neznatnom procentu predmeta ratnih zločina na sudovima u Bosni i Hercegovini ne raspravlja o karakteristikama recidivizma, takva apstinencija bi se zbog transparentnosti rada sudova u Bosni i Hercegovini trebala reducirati, kao na primjeru MKSJ-a. Poređenja radi, samo u jednom predmetu za ratne zločine pred MKSJ-om se uopće nije raspravljalo o karakteristikama recidivizma počinitelja, dok je na nacionalnom nivou takva rasprava izuzeta iz čak 41 predmeta.

Počinitelji koji su izvršili krivična djela u povratu su najčešće procesuirani pred sudovima u Bosni i Hercegovini. Radi se, najčešće, o povratnicima koji u kriminalnim dosjei-

ma imaju krivična djela izvršena prije rata u Bosni i Hercegovini. Tačnije, 76 počinitelja je izvršilo krivično djelo prije formalnog početka rata, dok su samo 3 počinitelja izvršila krivično djelo tokom i nakon rata, jedan počinitelj je izvršio krivična djela prije, tokom i poslije formalnog okončanja rata, jedan je izvršio krivična djela prije i tokom rata i jedan je izvršio dva ratna zločina. Navedene habitualne počinitelje ne možemo – barem iz *ex vivo* analize – smatrati običnim ljudima, već zločincima ili delinkventima iz navike kako ih je utemeljitelj italijanske kriminologije Enrico Ferri (prema Derenčinović i Getoš, 2008) definisao unutar svog tipološkog pentagona, a primarno zbog repetativnosti izvršenih krivičnih djela. S druge strane, Ferri je počinitelje koji su počinili krivično djelo uslijed situacionih okolnosti (i.e. rat predstavlja jednu specifičnu situacionu okolnost) nazvao slučajnim delinkventima; u ovome radu ih determiniramo kao obične ljude koji su izvršili zločine u vanrednim okolnostima.

4. Zaključak

Rat je specifičan društveni realitet u kojem nasilje predstavlja progresivnu vrijednost, a takav sistem ne samo da indoktrinira obične ljudе, već ih transformira u zločince; to su većinom obični ljudi u vanrednim političkim, društvenim i ideoškim kontekstima, a ne počinitelji koji imaju sadističke poremećaje, probleme iz prošlosti i slično.

Recidivizam je, kao što smo naveli, primarna karakteristika hroničnih kriminalnih pojedinaca, a bez recidivizma bi bili isključivo počinitelji singularnog krivičnog djela ili ne bi bili počinitelji uopšte. Počinitelji ratnih zločina nemaju tendenciju da budu habitualni počinitelji. Oni većinom nisu izvršili druga krivična djela prije i/ili poslije ratnih dešavanja, ali ne zbog situacionih okolnosti niti zbog toga što ih organi formalne socijalne kontrole nisu detektovali i procesuirali, već zato što su zastrašujuće normalni. Njihov način razmišljanja i ponašanje se ne razlikuje od običnih ljudi koji se nalaze izvan penitensijarnih ustanova; to su obični ljudi „osjetljivi“ na apstraktno zlo i netipične, vanredne, socio-psihološke okolnosti – kakav je i rat. Ipak, oni su krivično i moralno odgovorni za svoja djela, te je irelevantno da li su pratili naredbe nadređenih, pravnih i društvenih normi, oni su sankcionisani zbog zločina kojeg su izvršili.

Iako je rad sublimirao teorijske i praktične studije, on je u empirijskom kontekstu imao nekoliko nedostataka. Počinitelji nisu direktno ispitivani. Nije bilo moguće *ex-post facto* evaluirati istraživanje, odnosno počinitelji nisu ispitivani longitudinalno, pa se ne može zaključiti da su u mlađoj dobi, prije formalnog početka i tokom rata imali karakteristike kriminalnog ponašanja. S tim u vezi je i protok vremena od izvršenog djela; to je zasigurno imalo uticaja na ličnost počinitelja, jer se ista vremenom izmjenila. Vjerovatno najveća ograničenost rada je nemogućnost direktnih opservacija i empirijskih intervencija na počinitelje u vanrednom stanju.

Počinitelji ratnih zločina nisu neprijatelji čitavog čovječanstva, kako ih determinira supranacionalna kriminologija, niti su optimalni zločinci, kako ih nerijetko etiketira društvo, već sasvim obične osobe koje su sposobne izvršiti užašne zločine u vanrednim okolnostima. Njihovo ponašanje koje se manifestovalo nakon rata sugerire da se radilo o pojavi atipičnog uzorka psihopatskog i drugog devijantnog ili patološkog ponašanja,

koje se manifestovalo pod uslovima ekstremnog društvenog i moralnog nasilja, a koji su ujedno bili ojačani slijepom poslušnošću autoritetima.

Dosadašnji doseg u razumijevanju počinitelja ratnih zločina je nedovoljan za eksplana-cije potpunog nasilja i posljedica koje prouzrokuju pojedinci u ratnom kontekstu. Ovaj rad zagovara i ukazuje na potrebu za dubljim pristupima kojim će buduća istraživanja uključiti direktna ispitivanja ličnosti i ponašanja počinitelja ratnih zločina kako bi se razumjela interakcijska matrica između pojedinačnih aktera i konkretnih socijalnih i historijskih konteksta.

BIBLIOGRAFIJA

- Alexander, L., Kessler Ferzan, K., i Morse, S. J. (2009). *Crime and Culpability: A theory of Criminal Law*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Arent, H. (1999). *Izvori totalitarizma*. Beograd: Feministička izdavačka kuća 94.
- Arendt, H. (1964). *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil* (2nd edition). Viking Press.
- Arendt, H. (1963). *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*. Viking Press.
- Asch, S. (1955). Opinions and Social Pressure. *Scientific American*, 193, 5, 31-35.
- Ballantine, J. H., i Roberts, K. A. (2014). *Our Social World: Condensed Version*. Sage Publications.
- Baumann, Z. (1989). *Modernity of the Holocaust*. Ithaca New York: Cornell University Press.
- Bernays, E. (1928). *Propaganda*. New York: Horace Liveright.
- Bernstin, R. (2000). *Odgovornost filozofa*. Beograd: Biblioteka Circulus.
- Browning, C. (1992). *Ordinary Man. Reserve Police Battallion 101 and the Final Solution in Poland*. Aaron Asher Books.
- Cesur, R., i Sabia, J. J. (2016). When war comes home: the effect of combat service on domestic violence. *The review of Economics and Statistics*, 98, 2, 209-225.
- Derenčinović, D., i Getoš, A. M. (2008) *Uvod u kriminologiju s osnovama kaznenog prava*. Zagreb: Pravni fakultet.
- Diener, E. (1980). Deindividuation: The absence of self-awareness and self-regulation in group members. U P. B., Paulus (eds.) *Psychology of group influence* (str. 209-242). Hillsdale, NJ: Eribaum.
- Diener, E., Fraser, S., Beaman, A., i Kelem, R. (1976). Effects of deindividuation variables on stealing among Halloween trick-or-treaters. *Journal of Personality and Social Psychology*, 33, 178-183.

- Doležal, D. (2009). Kriminalna karijera. *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, 30, 2, 1082-1107.
- Douglas, K. M., i McGarty, C. (2001). Identifiability and selfpresentation: Computer-mediated communication and intergroup interaction. *British Journal of Social Psychology*, 40, 399-416.
- Drakulic, S. (2004). *They Would Never Hurt a Fly: War Criminals on Trial in The Hague*. New York: Viking.
- Fazel, S., i Wolf, A. (2015). *A Systematic Review of Criminal Recidivism Rates Worldwide: Current Difficulties and Recommendations for Best Practice*. PLoS One, 10, 6. Dostupno na <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4472929/> preuzeto 24. juna 2017.
- Festinger, L. (1957). *A theory of cognitive dissonance*. Evanston, IL: Row i Peterson.
- Gibson, J. T., i Haritos-Fatourous, M. (1986). The education of a Torturer: there is a Cruel Method. *Psychology Today*, 20, 50-58.
- Groves, L. R. (1983). *Now it can be told: The story of the Manhattan project*. Da Capo Press.
- Gutierrez, I. A., i Gallegos, J. V. (2016). *The effects of civil conflict on domestic violence. The case of Peru*. Rand cooperation.
- Haney, C., Banks, W. C., i Zimbardo, P. G. (1973). A study of prisoners and guards in a simulated prison. *Naval Research Review*, 30, 4-17.
- Horkheimer, M. (1947). *Eclipse of Reason*. New York: Oxford University Press.
- Hola, B., i Wijk, J. (2014). Life after conviction at International Criminal Tribunals. *Journal of International Criminal Justice*, 12, 109-132.
- Holá, B., Smeulers, A., i Bijleveld, C. (2011). International Sentencing Facts and Figures Sentencing Practice at the ICTY and ICTR, *Journal of International Criminal Justice, Oxford Journals*, 9, 2, 411-439.
- Holokaust centar (2017). Adolf Eichmann (Abridged article). Dostupno na <https://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10007982> preuzeto 22. juna 2017.
- International Criminal Tribunal for former Yugoslavia (2017). *Key figures of the Cases*. Dostupno na <http://www.icty.org/en/cases/key-figures-cases> preuzeto 20. augusta 2017.
- International Center for Transitional Justice (2009). *Transitional Justice and DDR: The Case of Bosnia and Herzegovina*. Research Unit International Center for Transitional Justice.
- Jovanić, G. (2010). Krivično-pravni i penološki recidivizam osuđenih lica. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 9, 2, 271-281.
- Kelman, H. C., i Hamilton, V. L. (1989). *Crimes of obedience. Toward a Social Psychology of Authority and Responsibility*. Yale University Press.

- Korinek, K., Loebach, P., i Teerawichitchainan, B. (2016). Physical and Mental Health Consequences of War-related Stressors Among Older Adults: An Analysis of Posttraumatic Stress Disorder and Arthritis in Northern Vietnamese War Survivors *The Journals of Gerontology: Series B*, gbv157. Dostupno na <https://doi.org/10.1093/geronb/gbv157> preuzeto 13. augusta 2017.
- Korner, J. (2016). *Procesuiranje ratnih zločina na državnom nivou u Bosni i Hercegovini*. OSCE Misija u Bosni i Hercegovini.
- Konstantinović Vilić, S., Nikolić Ristanović, V., i Kostić, M. (2009). *Kriminologija*. Niš: Pelikan print.
- Leipold, A. D. (2006). Recidivism, Incapacitation, and Criminal Sentencing. *University of St. Thomas Law Journal*, 3, 3, 536-558.
- Lifton, R. J. (1986). *The Nazi doctors*. Basic Books, Division of Harper Collins.
- Ministarstvo pravde Bosne i Hercegovine (2008). *Državna strategija za rad na predmetima ratnih zločina*. Sarajevo: Ministarstvo pravde Bosne i Hercegovine.
- Milutinović, M. (1988). *Kriminologija*. Beograd: Savremena administracija.
- Mlađenović, R. (2001). *Osnovi penologije*. Sarajevo: Svetlost.
- Muhović, M. (2005). *Uvod u etiku*. Sarajevo: Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije Univerziteta u Sarajevu.
- Murthy, S. R., i Lakshminarayana, R. (2006). Mental health consequences of war: a brief review of research findings. *World Psychiatry*, 5, 1, 25-30.
- Petrović, B., i Meško, G. (2008). *Kriminologija*. Sarajevo: Pravni fakultet.
- Richard, M., i Foot, D. (1995). *The Oxford Companion to World War II*. Oxford University Press.
- Singer, M., Kovč V. I., i Mraović, C. I. (2002). *Kriminologija*. Zagreb: Nakladni zavod Globus, Edukacijsko-rehabilitacijski Fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Singer, M. (1994). *Kriminologija*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- Smeulers, A. (2004). What Transforms Ordinary People into Gross Human Rights Violators? U S. C., Carey, i S. C., Poe (eds.) *Understanding human rights violations*. Ashgate.
- Smeulers, A., i Werner, W. G. (2009). The banality of evil on trial. U C., Stahn, i L., van den Herik (eds.). *Future perspectives on international criminal justice*. TMC Asser Press: Cambridge University Press.
- Smeulers, A., i Haveman, R. (2008). *Supranational criminology: towards a criminology of international crimes*. Intersentia.
- Smeulers, A. (1996). Auschwitz and the Holocaust through the Eyes of the Perpetrators. *Driemaandelijks Tijdschrift van de Stichting Auschwitz*, 50, 23-55.
- Smith, M. R. i Sheridan, J. (1993). Doubling and dissociation. *Sixth Annual Western Clinical Conference on Multiple Personality and Dissociation: Psyche i Soma: The mind-body dialogue*, april 16, 1993.

- Sontag, S. (1988). *Illness as Metaphor*. Farrar Straus Giroux.
- Staub, E. (1989). *The roots of evil*. Cambridge University Press.
- Sykes, G., i Matza, D. (1957). Techniques of neutralization. *American Sociological Review*, 22, 664-670.
- Thomas, G. (2015). *Gideon's Spies: The Secret History of the Mossad*. Macmillan.
- United Nations Security Council (2003). *Resolution 1503*.
- Velički, D. (2009). Ostvarivanje neposredne demokracije u Njemačkoj i Austriji. *Croatian Political Science Review*, 45, 3-4, 119-135.
- Vetlesen, A. J. (2017). *Studije o zlu*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
- Vetlesen, A. J. (2005). *Evil and Human Agency: Understanding Collective Evil Doing*. Cambridge University Press.
- Waller, J. (2007). *Becoming evil: how ordinary people commit genocide and mass murder*. Oxford University Press.
- Krug, E. G., Dahlberg, L. L., Mercy, J. A., Zwi, A. B. i Lozano R. (2002). *World report on violence and health*. World Health Organisation.
- Zimbardo, P. G. (1969). The human choice: Individuation, reason, and order versus deindividuation, impulse, and chaos. U W. D., Arnold i D. Levine (eds.). *Nebraska Symposium on Motivation*, 237-307. Lincoln: University of Nebraska.
- Zimbardo, P. G. (2007). *The Lucifer effect: How good people turn evil*. New York: Random House.
- Žunić-Pavlović, V., i Kovačević, R. (2011). *Penološka rehabilitacija: zakonski, teorijski i praktični aspekti*. Tuzla: OFF-SET.

Podaci o autoru

Mirza Buljubašić

Viši asistent, Univerzitet u Travniku, Pravni fakultet

mirzabuljubashic@gmail.com